

СХВАЛЕНО
розпорядженням Кабінету Міністрів України
від _____ 2024 р. №

СТРАТЕГІЯ демографічного розвитку України на період до 2040 року

Загальні положення

Ця Стратегія є довгостроковим програмним документом, що визначає основні демографічні виклики та загрози для розвитку України, посилені внаслідок збройної агресії російської федерації проти України (далі – збройна агресія), а також цілі та завдання для подолання демографічних викликів, соціальних і гуманітарних проблем.

Україна потребує системного стратегічного рішення, яке дасть змогу мінімізувати демографічні ризики та пом'якшити загрози, забезпечити довгострокове відтворення, зокрема, і в несприятливих умовах, необхідний обсяг людського капіталу і чисельність робочої сили для повоєнного відновлення економіки та формування стійкості країни у довгостроковій перспективі.

Необхідно побудувати таку політику, яка мінімізуватиме ризики подальшого відтоку українців за кордон, зокрема після закінчення війни, та створюватиме умови для того, аби стати „українцями за вибором” хотіли якомога більше людей із чітким розумінням переваг життя в Україні, бажанням повернутися на Батьківщину і будувати своє життя тут.

Опис проблем, які зумовили прийняття Стратегії, і нормативно-правових актів, що діють у сфері демографічного розвитку України

Збройна агресія та тимчасова окупація частини території України спричинила поглиблення демографічної кризи, що полягає в значному зниженні народжуваності, підвищенні смертності і серед військових, і серед цивільного населення, включно із дітьми, у багатомільйонному внутрішньому переміщенні мешканців з небезпечних територій, у 5-мільйонній вимушеній еміграції переважно жінок і дітей, зокрема в безповоротній еміграції (тобто без намірів повернутися). Демографічна криза також поглиблюється фактичним розмежуванням між двома демографічними процесами — на території, де Уряд України здійснює ефективний контроль, та на тимчасово окупованих територіях, які фактично потрапили під вплив сторонніх демографічних факторів, на які Уряд не має ефективного впливу.

Демографічними викликами та загрозами для розвитку України є:

швидке скорочення чисельності населення внаслідок депопуляції (перевищення кількості померлих над кількістю новонароджених) та масштабної трудової міграції, яка часто переходила в постійну, тимчасової окупації частини території України, нових викликів і загроз, обумовлених збройною агресією. За

даними Державної служби статистики України (далі - Держстат), чисельність наявного населення України на дату проведення Всеукраїнського перепису населення (05 грудня 2001 року) становила 48,5 млн осіб. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (нині Інститут демографії та проблем якості життя НАН України) на 01 січня 2022 року чисельність населення України в кордонах 1991 року становила 42,0 млн осіб, на серпень 2023 року – 36,3 млн осіб, у тому числі на підконтрольних українській владі територіях – 31,5 млн осіб;

низький рівень народжуваності. У 2020 році (напередодні відчутних наслідків в Україні гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2) сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,22 на одну жінку проти 1,53 у 2012 році, що майже вдвічі нижче за його показник, який забезпечує просте відтворення населення (2,2). За період збройної агресії (за експертними оцінками) через безпекові ризики, високий рівень невизначеності щодо майбутнього, розділення сімей тощо цей показник знизився до 1,0;

погіршення стану здоров'я населення через неможливість отримати своєчасну та якісну медичну допомогу внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації, часту неготовність звертатися для діагностики та підтримки здоров'я до системи медичної допомоги, недостатню профілактику захворювань, численні стреси, тривале перебування у несприятливих умовах, що спричинило зниження імунітету, загострення старих і виникнення нових хронічних захворювань;

зростання чисельності осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, які потребують комплексної реабілітації та підтримки;

високий рівень передчасної смертності, передусім чоловіків, пов'язаний із масовою зайнятістю в шкідливих і небезпечних умовах, потраплянням у дорожньо-транспортні пригоди, зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами та тютюнопалінням, недостатністю інформування населення щодо безпеки виробництва та правил охорони праці та щодо навичок здорового способу життя, необережним поводженням із вибухонебезпечними предметами, окремими складнощами з доступністю та якістю медичної допомоги в сільській місцевості, низьким рівнем добробуту і підвищенням рівня бідності населення; дія цих чинників значно посилилась через збройну агресію, яка спричинила численні смерті військових та цивільного населення, включно з дітьми; в результаті середня очікувана тривалість життя скоротилась з 66,4 років (чоловіки) і з 76,2 років (жінки) у 2020 році до 57,3 і 70,9 відповідно у 2023 році (експертна оцінка);

масова вимушена еміграція населення, передусім жінок та дітей, пов'язана з небезпекою, нестабільністю та невизначеністю життя в Україні через війну; за даними Управління Верховного комісара ООН з питань біженців, через бойові дії та окупацію частини території упродовж 2022–2023 років із країни виїхали близько 6,3 млн осіб;

незаконне вивезення громадян України за кордон. Зокрема, офіційно доведено вивезення з тимчасово окупованих територій до російської федерації

19,5 тисяч дітей;

демографічне старіння. Станом на 01 січня 2022 року частка осіб у віці 60 років і старше становила 24,8 %, що спричиняє додаткові потреби в медичних і соціальних послугах, зумовлює значне навантаження на публічні фінанси та працююче населення;

масштабне внутрішнє переміщення населення. У 2022 році кількість внутрішньо переміщених сімей з дітьми зросла у 6 разів (зі 124 тис. до 739 тис.). Надмірна концентрація населення у відносно безпечних регіонах спричиняє проблеми з доступністю та якістю базових послуг, зокрема житлових, освітніх, медичних, ускладнює працевлаштування внутрішньо переміщених осіб;

демографічні поведінкові патерни (практики, установки), коли значна частина підлітків і дорослого населення свідомо відстрочує час народження дітей до часу, коли потенційні батьки вважатимуть свої життєві умови достатніми для виховання дитини (дітей), а також коли значна частина фертильного населення усвідомлено обмежує очікувану кількість власних дітей однією або двома особами, що не забезпечує природного демографічного відтворення. Умови збройного конфлікту, в якому перебуває Україна, створюють додатковий аргумент для негативних демографічних установок.

недостатньо гнучке та недостатньо сучасне сімейне законодавство, зокрема щодо регуляції сімейних і цивільних відносин.

З урахуванням викладених викликів і загроз, дія яких продовжуватиметься і після закінчення війни або скасування / припинення правового режиму воєнного стану в Україні, чисельність населення України в кордонах 1991 року, за оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, на 01 січня 2041 року може скоротитися до 28,9 млн осіб, а на 01 січня 2051 року – до 25,2. Прогнозування чисельності населення ускладнюється у зв'язку з відсутністю необхідних статистичних даних, зокрема, через неможливість обліку демографічних подій на тимчасово окупованих територіях, багатоваріантність сценаріїв перебігу воєнних подій.

Указом Президента України від 02 червня 2021 року № 225 було затверджено Стратегію людського розвитку. Тематика цієї Стратегії є дотичною до демографічної сфери, але її цілі стосуються таких аспектів, як створення умов для всебічного розвитку людини протягом життя, розширення можливостей реалізації потенціалу та свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті у гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09 грудня 2021 року № 1617-р затверджено План заходів з реалізації Стратегії людського розвитку на 2021–2023 роки. Цей план складається з 200 пунктів за п'ятьма стратегічними цілями. Реалізації цієї Стратегії завадила збройна агресія.

Виклики та загрози, спричинені збройною агресією, вимагають визначення нових цілей і завдань для подолання демографічних викликів.

Правове регулювання у сфері демографічної політики України здійснюється відповідно до:

Конституції України;

Указу Президента України від 2 червня 2021 р. № 225 „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року „Про Стратегію людського розвитку”;

Указу Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722 „Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року”;

Указу Президента України від 24 березня 2021 р. № 119 „Про Національну стратегію у сфері прав людини”;

Указу Президента України від 12 березня 2021 р. № 94 „Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року”;

Указу Президента України від 25 травня 2020 р. № 195 „Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі”;

Сімейного кодексу України;

Кодексу законів про працю України;

Закону України „Про охорону дитинства”;

Закону України „Про відпустки”;

Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”;

Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”;

Закону України „Про державну допомогу сім’ям з дітьми”;

Закону України „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям”;

Закону України „Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю”;

Закону України „Про соціальні послуги”;

Закону України „Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”;

Закону України „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю”;

постанови Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 „Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року”;

постанови Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2020 р. № 1089 „Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244 „Про схвалення Плану України”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482 „Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312 „Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. № 1163 „Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 р. № 815 „Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023-2025 роки”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752 „Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286 „Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2021 р. № 1617 „Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії людського розвитку на 2021-2023 роки”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366 „Про схвалення Національної стратегії із створення безбар’єрного простору в Україні на період до 2030 року”;

розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 1415 „Про схвалення Державної стратегії у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року”;

Розроблення Стратегії передбачено Планом України, схваленим з метою реалізації ініціативи Європейського Союзу „Ukraine Facility”, запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 року № 2024/792.

Стратегію розроблено з урахуванням Цілей сталого розвитку до 2030 року, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1, положень Конвенції ООН про права дитини, положень Європейської Конвенції з прав людини.

Враховуючи те, що Україна формує Стратегію у статусі кандидата на членство в Європейському Союзі, з яким розпочато переговори про вступ, важливою є її узгодженість із принципами та політикою Європейського Союзу. Стратегія ґрунтується на Хартії основних прав ЄС, яка гарантує повагу до людської гідності, демократії та верховенства права, з дотриманням задекларованих ЄС у документі „Демографічні зміни в Європі: інструментарій для дій” принципів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, недискримінації та справедливості між поколіннями, врахування інтересів

жителів сільських та віддалених районів, залучення органів влади всіх рівнів до пошуку та реалізації відповідей на демографічні виклики.

Заходи з реалізації Стратегії потрібно враховувати при розробленні та реалізації інших стратегій, програм тощо повоєнного відновлення та подальшого розвитку України.

Стратегія потребуватиме удосконалення нормативно-правової бази щодо різних складових демографічного розвитку (правове забезпечення стратегії).

Аналіз поточного стану справ у демографічній сфері, тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання виявлених проблем

Ключовими проявами негативних демографічних тенденцій є:

1. Низька народжуваність

Рівень народжуваності, нижчий за потрібний для простого відтворення населення, спостерігається в Україні із середини 1960-х років. Сумарний коефіцієнт народжуваності у 2021 році становив 1,16, що майже вдвічі менше за рівень, необхідний для забезпечення простого відтворення населення, а в період з початку агресії російської федерації за оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України знизився до 0,9. У 2021 році кількість народжених дітей була вдвічі меншою за кількість осіб, яким виповнилося 60 років (народжених у 1961 році) і які мали право вийти на пенсію.

Головними причинами низької народжуваності є:

ціннісні зміни, пов'язані з перенесенням фокуса з кількості народжених дітей на якість їх утримання та виховання, з прагненням до самореалізації поза сферою материнства / батьківства;

роз'єднання сімей внаслідок служби у Збройних силах України, а також у зв'язку з масовим виїздом жінок за кордон;

зростання через війну ймовірності погіршення здоров'я, зокрема репродуктивного, внаслідок поранень і травм, відсутності належного лікування на тимчасово окупованих територіях, стресів, депресивних настроїв, викликаних постійним страхом за своє життя та життя дітей і рідних;

економічні чинники – з народженням дитини підвищується ризик бідності: за даними 2021 року рівень бідності у середньому становив 20,6 %, а для сімей з дітьми – 22,4 %, для сімей з дітьми до 3 років – 27,6 %, для багатодітних сімей – 53,6%), що є ключовим фактором з початку повномасштабної російської агресії;

труднощі поєднання оплачуваної роботи, навчання із народженням і вихованням дітей (не завжди забезпечено належні умови праці, зокрема гнучкий робочий графік, можливість дистанційної роботи, доступність якісних послуг з догляду за дітьми, що давало б змогу жінці повертатися на ринок праці після народження дитини), які значною мірою впливали на відмінності у зайнятості 25–44-річних жінок (71,1 % за відсутності дітей у віці 3–5 років, 51,5 % – за їх наявності); під час війни через масштабні руйнування, надмірну концентрацію населення, яке проживає на відносно безпечних територіях України, масові обстріли тощо значно зменшились можливості відвідування дітьми закладів не

тільки дошкільної, але й шкільної освіти.

Більшість зазначених факторів діють сукупно, створюючи синергетичний ефект і зумовлюючи для більшості українських сімей необхідність відкладати народження дитини в очікуванні більш сприятливого періоду. Однак значна частина відкладених (потенційних) народжень може не реалізуватися.

Зусилля щодо підвищення народжуваності традиційно фокусуються в Україні на збільшенні допомоги при народженні дитини. Так, у 2005 році цю допомогу було підвищено більше ніж у 10 разів (з 846 грн у січні до 8 497,6 грн – з квітня), у 2008 році її розмір також було збільшено з одночасним запровадженням диференціації розміру та тривалості виплат відповідно до черговості народження (при народженні першої дитини – 12 240 грн, другої – 25 000 грн, третьої та кожної наступної – 50 000 грн; виплати проводились упродовж 1–3 років). Це посприяло зростанню кількості народжених до 426,1 тис. у 2005 році, до 460,4 тис. – у 2006 році, до 512,5 тис. – у 2009 році. Попри це за результатами досліджень Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні (UNFPA), фінансові стимули часто забезпечують позитивний вплив на народжуваність, але їх довгостроковий ефект є невеликим і впливає переважно на групи з невисоким рівнем освіти та з низькими доходами. Зокрема, попри підвищення виплат в Україні із 2013 року спостерігається зниження народжуваності. Застереженням щодо заохочення народжуваності виключно грошовими виплатами є також ризик подальшого передання дитини на виховання до інституційного закладу. Станом на вересень 2023 року на цілодобове перебування в закладах в Україні було влаштовано близько 92 тис. дітей, із яких близько 16 тис. – діти з інвалідністю. Із загальної кількості дітей, яких влаштовано в різні заклади, у 22,7 тис. дітей є батьки, яких не обмежено в батьківських правах, а статус дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, мають лише 5,5 тис. дітей.

Через війну відбуваються подальші негативні зміни у шлюбно-сімейній структурі населення: зростають частки вдів і вдівців, самотніх людей похилого віку, сімей, у яких дітей виховує один із батьків, і сімей, у яких діти мешкають без батьків. Загострюються проблеми дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: зростає кількість дітей, батьки яких загинули, зникли безвісти, примусово депортовані тощо. Водночас, істотна частка фактичних сімейних пар з різних причин не пов'язана стосунками шлюбу.

Надзвичайно низький рівень народжуваності призводить до деформації вікової структури населення. Зокрема, за часи незалежності України, частка населення у віці 65 років і старше зросла з 12 % у 1991 році до майже 18 % у 2021 році. Старіння населення в країні прогресуватиме: при збереженні поточних тенденцій очікується, що до 2035 року кожен п'ятий українець буде особою у віці 65 років і старше.

2. Висока передчасна смертність

Іншим вагомим проявом демографічної кризи в Україні є надмірна передчасна (до 65 років) смертність, насамперед чоловіків. Середня очікувана тривалість життя в Україні у 2020 році становила 71,3 років, що є найнижчим

показником у Європі. У Європейському Союзі цей показник становив 80,4 років.

Головними чинниками надмірної смертності українців є поширеність зайнятості в шкідливих та небезпечних умовах, нехтування стандартами здорового способу життя, неправильне харчування, недостатність рухової активності, значною мірою пов'язаної з обмеженим доступом до відповідної інфраструктури, пізні реактування на проблеми зі здоров'ям, нехтування факторами ризику на дорогах, відмова від профілактичних оглядів та вакцинування, несприятлива екологічна ситуація, нераціональна структура мережі медичних закладів, зокрема, її фокусування на подоланні наслідків екстрених випадків, а не на їх запобіганні. Особливо гострими є проблеми доступності медичних, реабілітаційних та рекреаційних послуг для жителів невеликих населених пунктів.

За даними Держстату, в 2020 році основними причинами смерті серед населення віком до 65 років в Україні були хвороби системи кровообігу (39,1 %), новоутворення (19,1 %), зовнішні причини (12,9 %), хвороби органів травлення (9,6 %).

Чоловіки передчасно помирають у 2,3 рази частіше за жінок. Особливо високою порівняно із жінками є смертність чоловіків внаслідок зовнішніх чинників (83,8 % серед усіх померлих у віці до 65 років). Різниця у тривалості життя за даними 2020 року становить 9,8 років (76,2 – у жінок, 66,4 – у чоловіків), смертність чоловіків в Україні перевищувала смертність жінок у всіх вікових групах, найбільше (понад 3 рази) – в групі 25–34-річних. Характерним є значне і поступальне зниження гендерних відмінностей після припинення трудової діяльності.

Надмірна смертність із зовнішніх причин пов'язана з недостатнім рівнем самозбережувальної поведінки, зокрема, зростаючою кількістю самогубств і випадків ушкодження з невизначеним наміром, випадкових отруєнь, зловживанням алкоголем та психоактивними речовинами. У молодих вікових групах саме зовнішні чинники є головною причиною смертей загалом і з урахуванням гендерних відмінностей зокрема. Так, найпоширенішою причиною смерті хлопчиків і юнаків у віці 10–19 років у 2020 році були навмисне самоушкодження та випадкове утоплення і занурення у воду, чоловіків у віці 20–34 роки – зумисне самоушкодження.

За даними ВООЗ, станом на липень 2023 року в Україні курили 27,4 % дорослих, у тому числі 44,0 % чоловіків та 13,7 % жінок. За даними Держстату, кількість померлих від хвороб, пов'язаних з алкоголем, у 2021 році становила 9,3 тис. осіб (у 2020 році – 9,7 тис. осіб).

За офіційними даними Департаменту патрульної поліції, у 2023 році у ДТП загинуло 3 053 особи, травмувалося - 29 502. При цьому перевищення швидкості є порушенням, яке становить найбільшу небезпеку для життя людини. За даними Департаменту патрульної поліції, у 2023 році перевищення швидкості стало причиною смерті 1 716 людей. Це становить майже 56 % випадків усіх смертей на дорогах.

Повномасштабна агресія російської федерації спричинила суттєве зростання смертності українців, передусім чоловіків, від зовнішніх факторів,

зокрема, насамперед загибелі під час участі у бойових діях, внаслідок ракетних обстрілів військової та цивільної інфраструктури, житлових будинків, ув'язнень та полону. Війна зумовлює зростання смертності через обстріли та обмежений доступ до медичної допомоги на тимчасово окупованих територіях і територіях активних бойових дій, кадрові втрати, суттєву трансформацію попиту на медичні послуги, до якої інфраструктура цієї сфери була не готова, систематичні стреси, що провокують виникнення нових та загострення старих хронічних захворювань.

Зведені оцінки щодо кількості та статево-вікової структури осіб, які загинули внаслідок повномасштабної агресії, як серед військових, так і серед цивільних, будуть оприлюднені в майбутньому. Але вже зрозуміло, що війна критично підвищує рівень передчасної та раптової смертності українців.

Також суттєво зростає кількість осіб, які отримали інвалідність. До повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну було взято на облік 2,7 млн осіб з інвалідністю, у 2023 році їх чисельність перевищила 3 мільйони. У 2022 році чисельність осіб, які отримали інвалідність у віці від 18 років, зросла на 20 % – до 145 тис. осіб, із них 76,3 % – жінки віком 18–54 роки та чоловіки віком 18–59 років.

При цьому, наразі немає повних і точних статистичних даних щодо інвалідизації саме внаслідок війни. Кількість окремих випадків інвалідності можна опосередковано визначити за допоміжними показниками. Наприклад, у період з 24 лютого 2022 року по 31 жовтня 2023 року понад 16,1 тис. осіб звернулося до відповідних державних органів для забезпечення протезами верхніх та/або нижніх кінцівок, з них забезпечено такими протезами 15,7 тис. осіб. У цих показниках не враховано інших допоміжних засобів реабілітації, а також осіб, яких забезпечено протезами в інший спосіб.

У період з 2014 року по грудень 2021 року, за даними Звіту щодо збору даних про постраждалих від вибухонебезпечних предметів та інциденти, підготовленого Програмою розвитку ООН в Україні (Mine victim and accident data collection in Ukraine: Final report), на території України сталося 650 інцидентів, у яких постраждало 1 078 цивільних осіб, із них 312 померло.

Після широкомасштабного вторгнення російської федерації з лютого 2022 року по травень 2024 року за інформацією бази даних нещасних випадків серед цивільних, пов'язаних з мінами та вибухонебезпечними предметами, на підконтрольних територіях сталося 607 інцидентів, у яких постраждало ще 889 цивільних осіб, із них 277 осіб загинуло (14 дітей), а 612 осіб отримали поранення (74 дитини). Проте масштаб забруднення вибухонебезпечними предметами постійно збільшується у зв'язку з продовженням активних бойових дій, що зумовлює можливість зростання кількості таких інцидентів.

Найважливішим чинником зниження смертності й збереження людських життів є припинення воєнних дій на території України. Але досвід інших країн показує, що після завершення війни рівень смертності може не відразу повернутися на довоєнний рівень, і навіть за таких умов це не означає подолання тих факторів передчасної смертності, які були поширені в Україні до лютого

2022 року.

3. Масштабна зовнішня міграція

Міграційний рух в Україні характеризується значним перевищенням чисельності вибулого населення над кількістю прибулого впродовж дуже тривалого періоду: спочатку це відбувалося в межах колишнього СРСР, потім економічні проблеми мотивували українців виїжджати до росії, а з початку 2000-х – до Польщі.

Перед поширенням в Україні гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, кількість українських трудових мігрантів за кордоном становила 2,5–3,0 млн осіб. У 2021 році перші посвідки на проживання в країнах-членах ЄС отримали 875 800 українців. 83 % дозволів українцям були видані Польщею. Зайнятість була основною причиною видачі дозволів українцям, 88 % документів були видані з цієї причини.

Військова агресія російської федерації викликала вимушену міграцію у безпрецедентному з часів Другої світової війни масштабі: мешканці українських територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих територій стали масово переміщуватися не лише до відносно безпечних регіонів України, а й до інших країн.

За даними ООН за 2022 рік і Державної міграційної служби України за 2023–2024 роки від початку повномасштабного вторгнення з України виїхало 34,39 млн українців та в'їхало – 30,91 млн (станом на 31 травня 2024 року). Таким чином, за кордоном знаходиться 3,48 млн українців, які виїхали і не повернулися. Крім того, кількість українців, які виїхали через Російську Федерацію в країни Європи згідно з опитуваннями Центру економічної стратегії, 7,4 %, тобто 0,26 мільйонів. Відповідно до звітів УВКБ ООН на основі державної статистики 1,2 млн українців депортовані або добровільно виїхали на міжнародно визнану територію країн-агресорів (російської федерації та республіки білорусь). Відповідно, загальна кількість українців, які знаходяться за кордоном, – 5,0 млн осіб. Крім того, на територію російської федерації незаконно вивезено щонайменше 19,5 тис. дітей.

Оскільки значну частину вимушених мігрантів становлять діти та підлітки, їх неповернення призведе до непоправних демографічних втрат, подальшого погіршення і без того несприятливої демографічної ситуації та зниження демографічного потенціалу України.

Ситуація ускладнюється тим, що частина українських сімей після закінчення війни або скасування /припинення правового режиму воєнного стану може возз'єднатися за межами України: жінки, які матимуть прийнятну роботу і житло, мотивуватимуть своїх чоловіків до переїзду після скасування або припинення воєнного стану й обмежень на виїзд. Водночас імовірно зростання кількості розлучень зменшуватиме шанси на повернення жінок.

За даними Центру економічної стратегії, станом на січень 2024 року, планували повернутися в Україну 52,5 % опитаних, не планували – 7,3 %, 15,8 % – скоріше не планували повертатись, 24,5 % – вагались з відповіддю, але

реальна кількість українців, що залишаться за кордоном, може становити від 1,3 млн до 3,3 млн осіб залежно від подальшого розвитку ситуації: що довше триватиме війна, то менша частка мігрантів повернеться на батьківщину.

Головними причинами неповернення мігрантів є такі українські проблеми: невпевненість у безпеці в Україні (47 %), відсутність роботи та засобів до існування (31 %), недостатній доступ до базових послуг (охорона здоров'я, вода, електроенергія, інфраструктура) (22 %), недоступність якісної освіти для дітей (15 %). Перевагами життя за кордоном українські вимушені мігранти називають наявність стабільних можливостей працевлаштування (21 %), відвідування дітьми закладів шкільної та дошкільної освіти (11 %), відчуття інтегрованості (11 %).

4. Диспропорції на ринку праці

Війна негативно вплинула на ринок праці України. За оцінкою Міжнародної організації праці рівень зайнятості в Україні у 2022 році знизився на 15,5 % (що відповідає втраті 2,4 млн робочих місць) в порівнянні з 2021 роком. Однак попри значне скорочення робочих місць і зростання безробіття внаслідок повномасштабної воєнної агресії на українському ринку праці спостерігається дефіцит робочої сили. В опитуванні, проведеному НБУ, зазначається, що 25,6 % підприємств заявили про негативний вплив на їхню роботу нестачі кваліфікованих працівників.

Серед ключових причин такої ситуації:

масштабна еміграція кваліфікованих кадрів (ОЕСР визначив, що 77 % вимушених мігрантів з України мали досвід роботи на батьківщині, 20 % були самозайнятими або підприємцями; дані щодо освіти показують, що 71 % вимушених мігрантів мають вищу освіту). ;

масова мобілізація до Збройних Сил України громадян, які раніше були учасниками ринку праці;

невідповідність навичок та кваліфікації кандидатів на вакантні посади вимогам роботодавців;

значні регіональні диспропорції розподілу економічно активного населення.

Диспропорції на ринку праці перешкоджають і спроможності підприємств відновлювати свою діяльність, і спроможності громадян мати власні джерела заробітку і планувати своє економічне майбутнє.

Крім того, велика кількість людей працездатного віку виїхали з України. За даними Центру економічної стратегії, 56 % усіх біженців (2,8 млн осіб) – це особи працездатного віку.

Дисбаланс на ринку праці буде посилюватись. За оцінкою ГО „Easy Business”, протягом наступного десятиріччя на ринку праці виникне дефіцит близько 4,5 млн працівників. Зокрема, до 2028 року максимальне зростання попиту на фахівців очікується у сферах адміністративного та допоміжного обслуговування (у 2,4 рази порівняно з 2022 роком), будівництва (у 2,3 рази), інформації та телекомунікацій (у 2,2 рази). Впродовж цього періоду зростатиме

попит на фахівців у ключових галузях економіки та суспільного життя, а саме: інженерів, технічних фахівців, військових фахівців, STEM-спеціалістів (природничі науки, технології, інженерія, математика), медичних працівників, енергетиків, будівельників, фахівців з публічної політики та врядування.

Окремою проблемою ринку праці є низький рівень працевлаштування осіб з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Станом на вересень 2023 року із 2,1 млн зареєстрованих ВПО працездатного віку було працевлаштовано близько 800 тис. осіб. До початку повномасштабної війни з 2,7 млн осіб з інвалідністю, зареєстрованих в Україні, було працевлаштовано 16 %.

Війна спричиняє втрати функціональності організму різних ступенів у значній кількості громадян, особливо військовослужбовців. Неспроможність ринку праці забезпечити зайнятість таких громадян після реабілітації призведе до ризику втрати такими громадянами власних джерел доходів. Це матиме негативний вплив як на фінансову самостійність їхніх сімей, так і на збільшення дефіциту фахівців на ринку праці.

5. Масові вимушені переміщення населення в межах України

Вимушені внутрішні міграції за масштабом співставні із зовнішніми, і також мають вплив на погіршення демографічної ситуації через зміну планів сімей щодо народження дітей, погіршення умов життя ВПО, недостатність закладів соціальної інфраструктури в приймаючих громадах тощо.

Перед початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну було зареєстровано близько 1,3 млн ВПО. Відтоді їх чисельність стала стрімко зростати. Станом на липень 2024 року налічувалось 4,7 млн зареєстрованих ВПО, серед зареєстрованих ВПО 3,4 млн осіб (73,5 %) перемістилися після 24 лютого 2022 року. З тимчасово окупованих територій та територій активних бойових дій виїхали 2,2 млн ВПО, що робить повернення цих громадян до себе додому майже неможливим.

Відсутність доступності до житла, переміщення в інші населені пункти та, як наслідок, втрата роботи та інших джерел доходів є суттєвими чинниками невпевненості у майбутньому і залишатимуться такими ще тривалий час, поки ВПО інтегруються у нові територіальні громади або повернуться до попереднього місця проживання. Це призводить до зменшення рівня народжуваності серед ВПО, а також до підвищення рівня передчасної смертності внаслідок стресу, недостатності доступу до інфраструктури тощо.

Прогноз кількості населення в територіальних громадах є базою планування інфраструктури (наприклад, необхідної кількості лікарень, шкіл, дитячих садочків тощо), розроблення житлових програм, довгострокових бізнес-планів. Тому необхідним є регулярний моніторинг налаштування ВПО щодо повернення, укорінення на новому місці чи подальшого переміщення. Станом на грудень 2023 року, за даними Міжнародної організації з міграції, 25 % фактичних ВПО, що еквівалентно 914 тис. осіб, повідомили, що вони розглядають можливість покинути своє поточне місце проживання. Більшість ВПО (57 %) висловили намір залишитися на нинішньому місці, а більшість з тих,

хто повідомили про намір виїхати, не мали чітких термінів для переїзду (55 %) і лише 6 % повідомили, що планують виїхати протягом одного місяця з моменту інтерв'ю.

Державні програми можуть заохочувати ВПО повертатися до своїх домівок на прифронтових територіях, або навпаки – переїжджати на території, віддалені від територій, на яких ведуться бойові дії, якщо там є потреба в робочій силі та забезпечено доступність інфраструктури. Політика стосовно доцільності стимулювання ВПО, які залишили території, на яких ведуться бойові дії, до повернення на території в безпосередній близькості від кордону з російською федерацією, має визначитися на міжвідомчих засадах за участю Міністерства оборони України.

6. Інші чинники відтворення населення

Демографічні процеси не є ізольованими від інших процесів у суспільстві, вони тісно пов'язані та взаємно обумовлені. З одного боку, демографічний стан визначає параметри функціонування соціальної та економічної систем, з іншого – рівень розвитку державних інституцій чинить вплив на демографічні процеси. Це вимагає комплексного підходу до покращення демографічної ситуації, вагомою складовою якого є розроблення стратегії розвитку територій у безпосередній близькості від кордону з російською федерацією.

Безпека

Безпекові ризики внаслідок збройної агресії стали вирішальними факторами зовнішньої та внутрішньої міграції, зменшення народжуваності, зростання смертності (в тому числі передчасної та раптової). Важливим безпековим фактором у довгостроковому періоді є також велика площа забруднених територій вибухонебезпечними предметами, що суттєво обмежує шанси на повернення мігрантів до своїх постійних місць проживання. Згідно з даними Міністерства економіки України, площа потенційно забруднених вибухонебезпечними предметами територій в Україні становить 186 тис. кв. км, що становить 25 % загальної площі України.

Крім того, недостатня кількість та неправильне облаштування сховищ, в тому числі в житлових будівлях, ставлять під загрозу безпеку людей, збільшуючи ризик поранень і втрат. При цьому чинними державними будівельними нормами не передбачено обов'язкової наявності сховищ і захисних кімнат в об'єктах житлового будівництва.

Важливим для повернення громадян є відчуття не лише фізичної, але й емоційної безпеки. Соціальна розшарованість може поглиблювати розбіжності та створювати конфліктні ситуації у суспільстві.

Житло

Вагомим чинником повернення громадян, які виїхали за кордон, до України та прийняття схвального рішення про народження дітей є наявність доступного та якісного безпечного житла. Масштабні руйнування поглибили і без того суттєву проблему з доступом до якісного житла для багатьох українців. За оцінкою Київської школи економіки, станом на січень 2024 року загальна кількість зруйнованих і пошкоджених об'єктів житлового фонду становить

понад 250 тис. будівель, з них 222 тис. – приватні будинки, понад 27 тис. – багатоквартирні будинки, 526 – гуртожитки.

В Україні фактично немає доступного та якісного соціального житла для громадян, які його потребують, але не можуть придбати. У критичній ситуації, спричиненій війною, держава та місцева влада дуже обмежені у можливості надання якісного житла у тимчасове користування.

Руйнування житла, незахищеність прав орендарів і орендодавців у взаємних відносинах, виразна дискримінація у сфері оренди житла, насамперед дискримінація на підставі статусу ВПО та регіонального походження орендарів, відсутність інструментів підтримки громадян, які не мають можливості придбати житло в кредит чи сплачувати ринкову вартість оренди, – всім цим значно послаблюється впевненість багатьох українців у майбутньому, суттєво впливає на їхню налаштованість щодо еміграції, народження дітей тощо.

Недостатня якість умов життя

Неможливість забезпечити в Україні свої базові потреби в комунальних та побутових послугах (в енерго-, водо-, теплопостачанні, зв'язку) ускладнює умови проживання і ставить під сумнів плани повернення додому.

Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним компанією Gradus, у 2023 році серед українських вимушених мігрантів за кордоном, 41 % респондентів вважають, що облаштування міст за кордоном є значно кращим, ніж в Україні. Це є свідченням відмінностей як щодо розвитку публічної інфраструктури, так і зручностей місць для проживання. Крім медичної інфраструктури та закладів дошкільної освіти, йдеться про недостатність в Україні освітніх закладів і закладів з догляду та відповідних послуг для осіб, які їх потребують. За результатами дослідження, проведеного Civitta на замовлення UNICEF, в Україні понад 3,5 млн осіб потребують послуг з догляду.

Через війну та руйнування громадської інфраструктури погіршився доступ до базових послуг. За інформацією МОН, від бомбардувань та обстрілів постраждали 3 798 закладів освіти, із них 365 зруйновано. За даними Мінінфраструктури, внаслідок бойових дій зруйновано та пошкоджено 159 закладів, які надають соціальні послуги, зокрема соціальних центрів, геріатричних установ, санаторіїв, дитячих таборів та інтернатів (у тому числі для осіб з інвалідністю). Це призвело до погіршення інклюзивності та доступності послуг, проблем з отриманням медичних і соціальних послуг, особливо для осіб з інвалідністю та людей похилого віку.

За інформацією структурних підрозділів з питань охорони здоров'я обласних та у м. Києві військових адміністрацій, станом на 30.05.2024 пошкоджено внаслідок воєнних дій у 1 816 об'єктів 706 закладів охорони здоров'я. З яких 920 об'єктів пошкоджені (зруйновані) та досі не відновлені.

За інформацією Мінмолодьспорту через масштабну військову агресію російської федерації проти України постраждало 106 об'єктів молодіжної інфраструктури (молодіжні центри та молодіжні простори). До її початку в Україні функціонувало понад 300 молодіжних центрів та молодіжних просторів. Облаштування міст для життя охоплюється не лише наявністю базової громадської інфраструктури, але й безбар'єрністю, зручністю, наявністю місць

для дозвілля (заклади культури, парки та дозвілєві зони), екологічними умовами, що напряму залежить від якості планування міст і дотримання стандартів планування забудовниками.

Можливі сценарії розвитку ситуації демографічних викликів:

Інерційний сценарій передбачає реалізацію наявної системи державної підтримки населення з урахуванням поточної демографічної ситуації без запровадження додаткових інструментів впливу. Цей сценарій не дає можливості в короткостроковому періоді якісно вплинути на демографічну ситуацію в Україні, чим спричинятиметься поглиблення демографічної кризи. При цьому чисельність населення України в кордонах 1991 року, за оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, може знизитися до 28,9 млн осіб на 01 січня 2041 року і до 25,2 – на 01 січня 2051 року.

Сценарій змін передбачає ухвалення цілісної Стратегії, розробленої з урахуванням українського та міжнародного досвіду щодо реалізації комплексних заходів і забезпечення ефективної координації дій всіх органів влади з метою забезпечення гідного рівня та якості життя кожному українцю, створення умов для повернення громадян України з-за кордону, відтворення населення.

Перевагою другого сценарію є мінімізація наслідків війни та пом'якшення демографічної кризи, що призведе до покращення параметрів демографічної динаміки: за цим варіантом чисельність населення становитиме на 01 січня 2041 року 33,9 млн осіб, на 01 січня 2051 року – 31,6 млн осіб.

Мета та основні принципи реалізації Стратегії

Метою Стратегії є забезпечення довгострокового відтворення населення України, зокрема, і в несприятливих умовах (війни, епідемії, економічні кризи, екологічні та техногенні катастрофи), здатності людей адаптуватись до змін зі збереженням та / або поліпшенням ключових соціально-демографічних характеристик.

Стратегія базується на таких основних принципах:

- людиноцентричність (найвищою цінністю визнається життя і здоров'я людини, забезпечення реалізації її прав і свобод);
- повага до вибору кожної людини у поєднанні із заохоченням поведінки, сприятливої для демографічного відтворення;
- недискримінація у сфері демографічної політики за всіма ознаками;
- ефективність і результативність;
- раціональність та прогностичність;
- інклюзивність через урахування інтересів усіх груп населення;
- врахування регіональних особливостей при прийнятті рішень;
- інформаційна об'єктивність (базування на надійних системах збору, аналізу та моніторингу даних);
- верховенство права;
- забезпечення культури безпечної життєдіяльності.

Стратегічні цілі та завдання політики, спрямовані на їх досягнення

Демографічна політика має спрямовуватись на подолання негативних демографічних тенденцій, забезпечення необхідних для суспільства кількісних та якісних параметрів відтворення населення шляхом створення наскрізних передумов для покращення якості життя громадян.

Стратегічна ціль 1. Створення умов для підвищення народжуваності, підтримка сім'ї

Для природного відновлення чисельності населення необхідно підвищення рівня народжуваності з метою поступового наближення до показників, необхідних для простого відтворення населення (2,1–2,2 дитини на одну жінку).

Важливо створити належні умови із наданням підтримки сім'ям у реалізації прагнень народити і виховати бажану для них кількість дітей. Найприйнятнішим є виховання дітей у біологічних сім'ях, а за неможливості – у інших сімейних формах виховання. Це потребує формування системи соціальних послуг, якими забезпечуватиметься, зокрема, запобігання відмова батьків від дітей, підтримка прийомних сімей у вихованні та догляді дітей, а також деінституціоналізація догляду за тими дітьми, які перебувають в інституційних закладах. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки передбачає, що до 2026 року 99 % дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, мають бути забезпечені сімейним доглядом, вихованням в умовах, наближених до сімейних, з яких не менше ніж 95 % виховуватимуться в сім'ях.

Для реалізації стратегічної цілі 1 необхідно забезпечити:

1) створення середовища, дружнього до сімей з дітьми:

забезпечення психологічної та інформаційно-консультативної підтримки сімей з дітьми або сімей, які планують народити дитину;

формування відповідального ставлення до виконання батьківських обов'язків, надання психосоціальної допомоги майбутнім батькам, батькам дітей раннього віку щодо питань психічного здоров'я населення, подолання допологової та післяпологової депресії, виявленні фактів сексуального чи домашнього насильства тощо;

розроблення і впровадження інформаційних кампаній для популяризації моделі сім'ї із двома і більше дітьми;

забезпечення доступності медичних послуг у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я, у тому числі послуг у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій;

проведення інформаційно-просвітницької роботи з підвищення рівня репродуктивної культури;

заохочення територіальних громад до впровадження програм підтримки молодих сімей, поширення інформації про кращі практики їх реалізації, створення конкурентного середовища у цій сфері;

2) підвищення економічної самодостатності сімей:

формування комплексної державної сімейної політики, спрямованої на зміцнення сімей, підтримку економічної самодостатності різних типів сімей;

посилення інструментів захисту для зменшення ризиків бідності для сімей з дітьми;

поширення серед жінок програм навчання, спрямованих на опанування основ підприємництва, конкурентних професій, на підвищення кваліфікації;

розвиток грантових програм відкриття / розвитку підприємництва жінками, зокрема самотніми матерями;

розвиток інструментів надання соціальних послуг з догляду за членами сім'ї, які потребують піклування;

3) створення сприятливих умов для поєднання батьківства із навчанням / професійною зайнятістю:

поширення успішної практики роботи працівників, які мають дітей, у гнучкому та дистанційному режимі;

запобігання будь-яким проявам упередженості щодо працівників з дітьми на ринку праці та впливу гендерних стереотипів у трудовій сфері;

сприяння залучення батька до догляду за дитиною, рівномірний розподіл сімейних обов'язків між обома особами у подружжі;

розвиток інфраструктури, спрямованої на задоволення потреб сімей з дітьми, а також сфери послуг з догляду та виховання дітей (дошкільні та позашкільні заклади різних форм власності), підвищення їх доступності та якості роботи (послуг);

запровадження гнучких форм роботи дошкільних закладів з диференціюванням оплати відповідно до часу перебування дітей у них, створення умов для інклюзивного розвитку та освіти дітей;

запровадження практики використання батьком частини відпустки по догляду за дитиною;

перегляд системи підтримки багатодітних сімей, що надається на основі оцінки потреб сім'ї, та приведення її у відповідність сучасним вимогам.

4) забезпечення комплексної підтримки сімей з дітьми до досягнення ними повноліття:

формування у батьків навичок реагування на кризові ситуації, розвиток батьківських компетентностей;

підтримка життєстійкості сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах;

соціальний супровід і надання послуг сім'ям військовослужбовців, ветеранів та внутрішньо переміщених осіб з дітьми, якщо вони його потребують;

запобігання домашньому насильству та дискримінації за ознакою статі в сімейній сфері;

впровадження комплексного медичного спостереження надавачами первинної медичної допомоги за дітьми раннього віку та підтримки сімей з дітьми у питаннях догляду за дитиною;

5) створення умов для виховання всіх дітей у біологічних сім'ях, а за неможливості – у інших сімейних формах виховання:

формування системи запобігання відмова біологічних батьків від дітей;

розвиток сімейних форм виховання;

заохочення сімей до адопції (усиновлення, удочеріння).

Стратегічна ціль 2. Зниження рівня передчасної смертності

Цільовим показником зниження рівня передчасної смертності є зменшення ймовірності смерті у віці до 65 років до показників, середніх у країнах ЄС: 16,3 % – серед чоловіків, 8,3 % – для жінок (в Україні відповідні показники, за даними 2020 року, становили 40,0 і 16,8 %).

Для реалізації стратегічної цілі 2 необхідно забезпечити:

1) мінімізація поведінкових факторів ризику передчасної смертності населення зі сприянням формуванню та розвитку навичок самозбережувальної поведінки:

впровадження освітніх програм та проведення інформаційних кампаній спрямованих на підвищення особистої відповідальності за здоров'я, формування навичок здорового способу життя (зокрема здорових харчових звичок та регулярної оздоровчої рухової активності) та обізнаності щодо факторів передчасної смертності;

посилення контролю щодо заборони куріння на робочих і в громадських місцях, оподаткування та активний розвиток інформаційних кампаній проти куріння, запровадження системи моніторингу і профілактики споживання тютюну;

протидія надмірному споживанню алкоголю, зловживанню наркотичних та психотропних речовин шляхом інформування населення і посилення санкцій;

здійснення заходів щодо профілактики вживання наркотиків дітьми і молоддю;

посилення безпеки на дорогах шляхом розвитку інфраструктури, жорсткіших правил дорожнього руху і посилення покарання за їх недотримання, розширення програм навчання водіїв з метою зменшення дорожньо-транспортних пригод, удосконалення вимог до стану здоров'я водіїв;

побудова дієвої системи запобігання нещасних випадків та професійних захворювань на роботі, запровадження та забезпечення дотримання правил безпеки на робочому місці;

зниження впливу від вибухонебезпечних предметів на життя та здоров'я населення шляхом інформування населення про ризики, пов'язані з мінами та вибухонебезпечними залишками війни.

2) поліпшення загального стану здоров'я населення:

запровадження механізмів стимулювання регулярних медичних оглядів, зокрема у програмах для осіб середнього та похилого віку, чоловіків старше 40 років;

забезпечення максимального охоплення населення імунопрофілактикою шляхом неухильного виконання програм імунопрофілактики з дотриманням Календаря профілактичних щеплень;

створення умов для формування міцного здоров'я у ранньому періоді життя;

розвиток інструментів підтримки психічного здоров'я, зокрема надання психосоціальної допомоги.

3) підвищення доступності та якості медичної допомоги:

модернізація закладів охорони здоров'я, що надають медичну допомогу різних видів, створення спеціальних просторів довіри (дружніх до дитини просторів; психологічного розвантаження тощо), які сприятимуть подолання страху звернення до лікаря;

забезпечення наявності та доступності для всіх категорій населення основних ліків, вакцин та медичного обладнання;

надання цільової підтримки вразливим верствам населення (діти, вагітні жінки, люди похилого віку, маргіналізовані спільноти, зокрема уразливі групи щодо інфікування ВІЛ) для забезпечення їм належного доступу до медичної допомоги, ліків, профілактичних послуг;

4) адаптація сфер медичних і соціальних послуг до значного зростання кількості осіб з інвалідністю:

розвиток секторів галузі охорони здоров'я, спрямованих на комплексну фізичну та психологічну реабілітацію та протезування;

запровадження Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (далі – МКФ);

впровадження медичних і соціальних послуг на рівні територіальних громад, зокрема, послуг з догляду для осіб, які його постійно потребують;

5) сприяння збереженню людської гідності та забезпеченню високої якості життя у період хвороби та лікування:

оновлення підходів до соціального страхування з метою дієвої підтримки осіб, які проходять довготривале лікування, а також забезпечення ефективної підтримки осіб, які зазнали шкоди здоров'ю, до виходу на роботу.

Стратегічна ціль 3. Створення умов для міграційного приросту населення та зниження рівня відтоку молоді за кордон

Досвід розвинених країн з подолання демографічної кризи, пов'язаної з довготривалим періодом низького рівня народжуваності, свідчить, що ключовим інструментом для стабілізації демографічної ситуації є забезпечення позитивного сальдо міграції (перевищення кількості осіб, прибулих до країни, над кількістю тих, що вибули).

Йдеться насамперед про повернення в Україну українців, які проживають за кордоном. Необхідно налагодження співпраці з державами ЄС щодо повернення українців. При цьому, політика щодо повернення має фокусуватися не лише на громадянах України, які виїхали за кордон з початком повномасштабної агресії, але й на тих, що виїхали раніше, та представниках української діаспори – особах українського походження та їх нащадках, які мають громадянство інших держав.

За даними Міністерства закордонних справ, станом на 2019 рік найбільшою була українська діаспора в російській федерації (близько 2 млн осіб – за офіційними даними, до 10 млн – за неофіційними даними), Канаді (1,2 млн), США (близько 900 тис. осіб за офіційними даними, до 1,5 млн – за неофіційними даними), Бразилії (500 тис.). Серед країн Європи найбільше громадян українського походження проживають у Молдові (477 тис.), Німеччині (123 тис.), Румунії (52 тис.).

Робота зі сприяння поверненню в Україну тих українців, які давно

проживають за кордоном і мають громадянство інших країн, має початися з вирішення питання, кому доцільно надавати громадянство. Це особливо важливо в контексті того, що найбільшою є українська діаспора в російській федерації. Тому питання доцільності сприяння імміграції в Україну цієї частини закордонних українців вимагатиме окремого обговорення.

Дослідження щодо мігрантів з інших країн, зокрема, причин їх повернення, показують, що, окрім безпекових та економічних факторів на повернення з-за кордону суттєво впливають також психоемоційні фактори (туга за домом, патріотизм, відчуття національної ідентичності тощо). Тому політика щодо заохочення українців, що проживають за кордоном, до повернення в Україну має враховувати культурно-гуманітарні аспекти, чим забезпечуватиметься постійний зв'язок держави з такими особами для збереження їх відчуття приналежності до країни.

Якщо повернення вимушених мігрантів і залучення закордонних українців не буде достатнім для компенсації подальшого природного скорочення населення та дефіциту робочої сили на ринку праці, міграційна політика у майбутньому може поширюватись на залучення імігрантів з третіх країн. Одним з інструментів такого залучення може бути навчання іноземних студентів, які частково адаптуються в Україні, вивчають мову, налагоджують соціальні зв'язки.

Але залучення великої кількості мігрантів з інших країн вимагає попередньої підготовки. Досвід Канади та Австралії показує, що успішність політики залучення імігрантів залежить від чіткості визначення цілей (яку кількість людей, яких фахівців, якої кваліфікації, в які регіони доцільно залучити, на яких умовах вони можуть в'їхати), інтеграції та культурної адаптації імігрантів задля уникнення ворожнечі та дискримінації, а також сприяти організації легкого і зрозумілого доступу до інформації про всі бюрократичні процедури та сервіси, яких потребують імігранти.

Надзвичайно важливим для майбутнього України є також зниження рівня відтоку молоді, адже молоде покоління є ключовим ресурсом для економічного розвитку та інновацій. За даними Центру економічної стратегії серед українців, що виїхали за кордон у перші два роки повномасштабного вторгнення, - 36 % осіб у віці 18-44 роки.

Одна з ефективних стратегій для утримання молоді в країні – це інвестування в освіту та професійне навчання. Запровадження сучасних програм навчання, які відповідають потребам ринку праці та світовим тенденціям, дозволить молодим українцям здобувати конкурентоспроможні навички та залишатися в країні, бачачи перспективи для професійного зростання.

Крім того, важливо розвивати партнерства між навчальними закладами та бізнесом. Інтеграція практичних курсів, стажувань і дуальної освіти, коли теоретичні знання поєднуються з реальним досвідом на робочому місці, допоможе молоді отримати необхідні компетенції та підготуватися до роботи в умовах сучасного ринку. Такі ініціативи сприятимуть зменшенню безробіття серед молоді, а також їхньому бажанню залишатися в Україні, бачачи можливості для кар'єрного росту та самореалізації.

Для реалізації стратегічної цілі 3 необхідно забезпечити:

1) створення умов для добровільного повернення українців з-за кордону та зменшення відтоку населення з України:

надання громадянам України підтримки в добровільному поверненні з країн тимчасового перебування та адаптації в Україні після тривалого перебування за кордоном;

надання за принципом єдиного вікна інформаційних і адміністративних послуг, що спрямовані на вирішення проблем, з якими українці за кордоном можуть зіткнутися під час повернення в Україну (визнання освіти та навичок, нарахування трудового стажу, питання сплати податків, допомога у реінтеграції тощо);

розбудова інституційного механізму репатріації громадян України, вивезених до держав-агресорів з тимчасово окупованих територій і забезпечення їх реінтеграції в українське суспільство;

моніторинг намірів щодо повернення, фактичного повернення та реінтеграції для забезпечення кращого планування на місцевому рівні;

гармонізація вітчизняного трудового законодавства з директивами ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та забезпечення рівних можливостей (acquis ЄС) для підвищення їх територіальної та професійної мобільності;

сприяння внутрішній мобільності до місць з дефіцитом робочої сили як альтернативі зовнішній міграції;

2) сприяння зниженню рівня відтоку молоді за кордон:

розробка та впровадження сучасних освітніх програм;

підтримка та розвиток партнерств між навчальними закладами та бізнесом, створення та розвиток центрів кар'єрного розвитку;

стимулювання підприємництва та стартапів серед молоді;

забезпечення доступу до якісних ресурсів для навчання та професійного розвитку, підтримка програм міжнародного обміну та стажувань;

забезпечення доступного житла, соціальних послуг для молодих фахівців;

запровадження програм менторства та наставництва для молоді;

3) розроблення політики залучення до України представників діаспори та закордонних українців:

створення стимулів для залучення українців, які проживають за межами України, включно з тими, хто та має громадянство інших країн, до економічного, культурного, соціального життя в Україні;

спрощення процедури набуття громадянства України українцями, які проживають за межами України та бажають переїхати в Україну, забезпечення можливостей мати множинне громадянство;

розроблення та впровадження політики в напрямі утвердження національної ідентичності серед українців за кордоном і збереження їхніх зв'язків з Україною;

4) залучення мігрантів з числа іноземних громадян для задоволення потреб

ринку праці, які неможливо задовольнити за рахунок внутрішніх ресурсів:

регулярне оцінювання потреб регіонів і громад у робочій силі та можливостей забезпечення таких потреб за рахунок внутрішніх ресурсів;

формування механізму залучення та відбору мігрантів з числа іноземних громадян для задоволення потреб ринку праці;

розроблення і проведення інформаційних кампаній, спрямованих на забезпечення домінування в суспільстві оцінювання міграції не як загрози, а як інструмента для підвищення показників соціально-демографічного розвитку;

розширення можливостей для продовження навчання, стажування або працевлаштування для студентів та випускників українських закладів вищої освіти з числа іноземців;

підвищення доступності та гнучкості шляхів для законної міграції, в тому числі для трудових мігрантів та членів їхніх сімей, студентів;

надання права працевлаштування без спеціального дозволу особам, стосовно яких Державною міграційною службою України прийнято рішення щодо оформлення документів для визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

розробка та впровадження комплексної політики з мовної, культурної, економічної та соціальної інтеграції іноземців.

Стратегічна ціль 4. Активізація на ринку праці максимальної кількості громадян, що можуть працювати

Війна в Україні суттєво вплинула на ринок праці, створивши нові виклики та загрози для економіки. Значна кількість підприємств припинили свою діяльність або скоротили обсяги виробництва. Особливо постраждали ті регіони, де ведуться активні бойові дії або які були окуповані. Втрата робочих місць змусила багатьох громадян шукати нові можливості для працевлаштування, часто в інших регіонах або навіть за кордоном.

З іншого боку, у зв'язку з мобілізацією частини населення, вимушеним виїздом за кордон відбулось значне скорочення чисельності робочої сили. Це, в свою чергу, створило дефіцит кадрів у багатьох галузях економіки, особливо в таких критичних секторах, як виробництво, будівництво та транспорт.

Тому пріоритетним завданням для демографічного розвитку та зростання економіки в цілому є врегулювання попиту та пропозиції на ринку праці.

Для реалізації стратегічної цілі 4 необхідно забезпечити:

1) оновлення трудового законодавства, актуалізацію програм професійного навчання та перекваліфікації:

аналіз попиту і пропозицій на ринку праці;

реформа трудового законодавства, формування політики зайнятості, відповідної завданням повоєнного відновлення;

удосконалення системи державного замовлення на підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів;

розробка та впровадження програм професійного навчання та перекваліфікації;

масштабування спеціальних курсів та тренінгів для різних категорій населення, зокрема для внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю та людей старшого віку;

співпраця з роботодавцями для створення навчальних програм, що відповідають вимогам ринку праці;

2) покращення доступності ринку праці для осіб з інвалідністю:

внесення змін до законодавства щодо супроводження людини з моменту звільнення;

розробка та впровадження стандартів безбар'єрного доступу на робочих місцях;

економічні стимули роботодавцям для адаптації робочих місць для осіб з інвалідністю;

3) сприяння працевлаштуванню людей старшого віку;

заохочення до продовження трудової діяльності осіб старшого віку;

розширення можливостей працевлаштування осіб старшого віку та популяризація зайнятості таких осіб;

4) підтримка підприємництва та самозайнятості, поширення гнучких умов праці та стимулювання дистанційної зайнятості:

організація бізнес-інкубаторів та наставницьких програм для підтримки нових підприємців з числа внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю та старших людей;

створення законодавчих та нормативних умов для гнучкого робочого графіку та дистанційної роботи;

розвиток цифрових платформ для працевлаштування та дистанційної роботи, що дозволять особам старшого віку та людям з обмеженою мобільністю брати активну участь у ринку праці.

Стратегічна ціль 5. Забезпечення оптимального розміщення населення на території України

Масові внутрішні переміщення населення України дають можливості для розвитку регіонів розселення ВПО. Перш за все йдеться про відносно безпечні території центральної частини України, які, як очікується, стануть новим економічним центром держави. При цьому ВПО і до 24 лютого 2022 року були однією з найменш захищених верств населення із нижчим, порівняно з місцевими жителями, рівнем зайнятості та середньомісячного доходу, високою залежністю від державної допомоги. Повномасштабна агресія російської федерації закономірно загострила проблеми ВПО.

Для реалізації стратегічної цілі 5 необхідно забезпечити:

1) сприяння інтеграції ВПО в місцеві територіальні громади:

забезпечення для ВПО можливостей вільного вибору місця проживання (на території тимчасового проживання, попереднього проживання чи в будь-якій іншій за вибором сім'ї);

сприяння соціальній згуртованості між ВПО та приймаючими громадами;

підтримка ВПО, які бажають покинути місця тимчасового проживання, та або інтегруватися в місцеві громади, або безпечно повернутися додому, шляхом

надання тимчасової підтримки щодо оренди, ремонту житла, можливостей працевлаштування;

сприяння релокації підприємств у відносно безпечні регіони, в яких є резерви розміщення виробництв і населення;

залучення коштів міжнародних інвесторів і стимулювання українських фінансових установ для надання ВПО кредитів на відкриття та ведення власного бізнесу, для запуску виробництва, зокрема, із залученням ВПО до будівництва підприємства та житла для його працівників із подальшим працевлаштуванням і рефінансуванням частини вартості наданого ВПО житла із заробітної плати;

підтримання конкурентоспроможності ВПО на ринку праці шляхом підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації;

створення умов для впровадження фізкультурно-оздоровчої діяльності всіх груп населення для зміцнення їхнього фізичного та психічного здоров'я та довголіття.

2) розвиток “територій стійкості”:

розроблення урядової політики визначення “територій стійкості” відповідно до об’єктивних критеріїв;

розроблення механізмів демографічного розвитку “територій стійкості”, запобігання їх знелюдненню;

зміна нормативних вимог до житла на “територій стійкості”, зокрема в частині обов’язкової наявності захищених укриттів, захищеної кімнати, інфраструктури автономного життєзабезпечення, відпрацьованих способів експрес-евакуації у разі потреби тощо;

залучення ВПО, які залишаються у місцях тимчасового проживання, до участі у місцевих виборах, вахтової роботи з господарської, освітньої, культурної відбудови регіонів їх походження.

Стратегічна ціль 6. Адаптація соціуму до демографічного старіння та формування умов для активного довголіття

Україна входить до групи 30 країн світу з найстарішим за віком населенням світу: майже 18 % населення становлять особи у віці 65 років і старше. Старіння населення в країні прогресуватиме: очікується, що на 01 січня 2041 року цей показник становитиме 21 %, а на 01 січня 2051 року – 23 %. Це вимагає пришвидшеної адаптації суспільства до наслідків демографічного старіння та врегулювання питань, що безпосередньо стосуються життєдіяльності людей похилого віку.

Незадовільна якість життя осіб похилого віку в Україні спричинена як загальними факторами (погіршення економічної ситуації, наслідки воєнних дій тощо), так і специфічними (поширення бідності внаслідок низького рівня пенсійного забезпечення та недоліків соціальної підтримки); поєднанням незадовільного стану здоров'я із недостатньою доступністю якісної медичної та соціальної допомоги; проявами дискримінації за віком, особливо при працевлаштуванні, низьким рівнем участі людей похилого віку у житті суспільства.

Відповідно, основними завданнями для забезпечення реалізації

стратегічної цілі 6 є:

1) забезпечення підтримки здоров'я та благополуччя осіб похилого віку:
розширення можливостей щодо профілактики захворювань, заохочення до здорового способу життя осіб усіх вікових груп як умови здорового та активного довголіття, зокрема, сприяння оздоровчій руховій активності осіб похилого віку;
упровадження ефективної системи догляду та надання необхідних медичних (геріатричних) і соціальних послуг людям похилого віку;
модернізація пенсійної системи з метою посилення її фінансової спроможності та забезпечення гідного рівня пенсійного забезпечення;

2) створення умов для самореалізації та активної життєдіяльності осіб похилого віку:

подолання дискримінації та негативних стереотипів, пов'язаних із віком, популяризація в суспільстві ідеї взаємної відповідальності та поваги поколінь;

забезпечення можливості навчання впродовж життя та залучення громадян похилого віку до участі в освітніх процесах, зокрема, у сферах новітніх форм комунікації, комп'ютерної та інформаційної грамотності;

забезпечення підтвердження та визнання професійних кваліфікацій, зокрема, здобутих шляхом неформальної чи інформальної освіти;

розвиток можливостей для активної життєдіяльності осіб похилого віку (дозвілля, заняття фізичною культурою, спортом, волонтерство, наставництво, спілкування тощо);

сприяння соціальній інтеграції осіб похилого віку та створення передумов для формування суспільства для всіх вікових груп;

забезпечення участі осіб похилого віку в прийнятті рішень, пов'язаних з їхніми інтересами.

Стратегічна ціль 7. Подолання негативних демографічних тенденцій завдяки розвитку можливостей для якісного життя в Україні. Україна – країна, в якій хочеться жити

Демографічна політика України також має передбачати створення наскрізних передумов, які опосередковано впливають на рішення громадян щодо народження дітей, повернення в Україну чи, навпаки, виїзд на проживання за кордон, а також на можливості подолання проблеми передчасної смертності.

Забезпечення безпеки вимагає не лише очищення забруднених територій від вибухонебезпечних предметів та облаштування бомбосховищ, але й упровадження комплексного підходу до створення безпечного простору. Необхідна також зміна навичок і культури поведінки громадян, зокрема, щодо відповідальності за власну безпеку, користування сховищами під час повітряних тривог тощо.

Реалізація заходів щодо відновлення та покращення доступу до житла стимулюватиме повернення українців з-за кордону та подальшого зменшення відтоку населення з України. Розвиток освіти, медицини та соціальної інфраструктури підвищує якість життя та забезпечує відновлення суспільства.

Підтримка ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності (далі - ветерани), членів сімей таких осіб і членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) захисників і захисниць України (далі - члени сімей ветеранів) і гармонійне співіснування різних груп населення стає особливо важливим в контексті відновлення після війни. Це сприяє формуванню стабільного та згуртованого суспільства.

Необхідно також розвивати програми підтримки вразливих груп населення, забезпечення їх зайнятості з урахуванням потреб і можливостей осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, а також ветеранів війни, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України.

Чинна система встановлення інвалідності та, відповідно, виплати пенсій не враховує впливу інвалідності на працездатність особи – потрібен перехід до МКФ. Задоволення потреб особи з інвалідністю пов'язано не так з її діагнозом, як з обмеженнями діяльності. Саме це дає змогу визначити види підтримки, які можуть задовольнити потреби людини і її повернення / включення до активного соціального життя.

Відповідно, основними завданнями для забезпечення реалізації стратегічної цілі 7 є:

1) формування безпечного довкілля:

реалізація комплексу заходів з розмінування (гуманітарного розмінування) щодо ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами;

забезпечення очищення забруднених територій від наявних вибухонебезпечних предметів для їх безпечного і продуктивного використання.

відновлення і розвиток поселень, постраждалих від наслідків збройної агресії, із застосуванням стандартів енергоефективного, зеленого і сталого будівництва;

безбар'єрність та відповідність вимогам безпеки (наявність бомбосховищ) у всіх об'єктах житлової та громадської інфраструктури;

2) розвиток механізмів забезпечення доступності до житла громадян відповідно до їх потреб та можливостей:

допомога у ремонті, будівництві, придбанні житла особам, у яких воно було пошкоджене або зруйноване внаслідок повномасштабної російської агресії;

розвиток програм іпотечного кредитування, включно із пільговим;

розвиток соціального житла;

реформування ринку оренди житла, посилення захисту прав суб'єктів орендних відносин;

забезпечення житлом ветеранів війни та членів сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України, які його втратили.

3) доступність і якість інфраструктури, дружність середовища до людини:

формування ефективної мережі соціальної інфраструктури (освітні, медичні, соціальні заклади, заклади культури, молодіжні центри та молодіжні простори, заклади фізичної культури та спорту), що відповідає потребам населення з урахуванням його вікової структури та прогнозу розподілу між територіальними громадами в країні після війни;

розбудова інфраструктури відповідно до концепції „третього простору” (соціального середовища, відмінного від місця роботи та місця проживання людини, в якому людина може регулярно спілкуватись з іншими особами, реалізуючи спільні інтереси): місця для занять фізичною культурою і спортом, молодіжні центри та молодіжні простори, заклади культури, парки, дитячі майданчики, місця громадського харчування тощо;

розвиток інноваційної інфраструктури, яка сприяє реалізації інноваційних ідей та проектів, популяризація стартап руху та інноваційного підприємництва серед молоді

4) соціальна згуртованість українського суспільства:

створення дієвої системи підтримки та супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб в процесі їх повернення до цивільного життя;

формування державної політики гармонійного співіснування в Україні громадян із різним життєвим досвідом;

розвиток української ідентичності та культури;

формування державної політики щодо реінтеграції до українського суспільства громадян, які проживали на тимчасово окупованих територіях, після деокупації цих територій;

розроблення та прийняття оновленого закону про основні засади державної ветеранської політики, який передбачатиме право ветеранів війни на отримання послуг та можливостей, що відповідають їх потребам;

налагодження кроссекторальної співпраці державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій різних форм власності, громадських об'єднань з метою вирішення основних задач ветеранської політики

Фінансове забезпечення реалізації Стратегії

Реалізація Стратегії здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших джерел, не заборонених законодавством.

Держава вживатиме заходів до залучення інвестицій, гуманітарної та міжнародної технічної допомоги для реалізації Стратегії і забезпечуватиме моніторинг їх цільового використання.

Обсяг видатків, необхідних для реалізації Стратегії, визначатиметься щороку під час складання проектів державного та місцевих бюджетів на відповідний рік із урахуванням реальних можливостей.

Порядок проведення моніторингу, оцінювання результатів реалізації Стратегії, звітування та індикативні показники для проведення моніторингу виконання Стратегії

Реалізація Стратегії передбачається протягом 2024–2040 років. План заходів з реалізації Стратегії (далі – план заходів) затверджуватиметься кожні три роки. У планах заходів буде визначено завдання та заходи для їх виконання, відповідальні за їх виконання, строки та індикатори виконання. До припинення або скасування правового режиму воєнного стану застосовуються орієнтовні, а не контрольні індикатори виконання.

Відповідальними за реалізацію Стратегії та її інформаційно-аналітичне забезпечення є центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші заінтересовані сторони.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також інші зацікавлені сторони, визначені в Плані заходів, мають щороку до 01 червня подавати Мінсоцполітики інформацію про стан реалізації Стратегії та виконання плану заходів.

Мінсоцполітики аналізуватиме та узагальнюватиме отриману інформацію про стан виконання відповідного Плану заходів та за результатами готуватиме щорічний звіт про стан реалізації Стратегії.

Починаючи з 2025 року Мінсоцполітики до 01 липня подаватиме щорічний звіт про стан реалізації Стратегії Кабінету Міністрів України та оприлюднюватиме на своєму офіційному вебсайті.

Розроблення, уточнення, реалізація та оцінювання результатів Стратегії повинно базуватись на інформації, що систематично надходить з надійних джерел. Неповнота і неточність наявних даних у поєднанні зі змінами останніх років унеможливають використання єдиного часового періоду як бази для порівняння усіх показників. Відповідно, використовуються дані за ті періоди та на ті дати, які є достатньо повними, точними та найбільш релевантними для того чи іншого показника.

Оцінювання досягнення цілей Стратегії проводитиме Мінсоцполітики під час підготовки щорічних звітів про стан реалізації Стратегії у відповідному році з урахуванням основних показників моніторингу реалізації Стратегії.

Результати моніторингу використовуватиметься для формування планів заходів на наступні періоди.

Індикативними показниками для проведення моніторингу реалізації Стратегії є:

- 1) чисельність постійного населення, тис. осіб;
в тому числі у % до чисельності постійного населення;
за ознакою статі:
 - чоловіки;
 - жінки;за місцем проживання:

- міське населення;
 - сільське населення.
- 2) загальний приріст (скорочення) чисельності населення, тис. осіб ;
в тому числі:
- природний приріст (скорочення) населення ;
 - міграційний приріст (скорочення) населення ;
- 3) загальний коефіцієнт народжуваності (кількість живонароджених на 1000 осіб наявного населення ;
- 4) сумарний коефіцієнт народжуваності (скільки в середньому дітей народила б одна жінка упродовж усього репродуктивного періоду (15–49 років);
- 5) загальний коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 осіб наявного населення);
- 6) середня очікувана тривалість життя при народженні, років;
в тому числі:
- чоловіки;
 - жінки;
- 7) частка осіб у віці 0–17 років включно у чисельності постійного населення, %;
- 8) частка осіб у віці 60 років і старше у чисельності постійного населення, %;
- 9) демографічне навантаження на населення у віці 16–59 років (чисельність осіб у віці 0–15 років та осіб у віці 60 років і старше).
- 10) кількість/частка дітей, які зростають без батьківської опіки (дітей-сиріт, дітей від яких відмовились батьки чи батьків яких позбавлено батьківських прав).
- 11) коефіцієнт шлюбності на 1000 наявного населення;
- 12) коефіцієнт розлучуваності на 1000 наявного населення.